

ОСОБЛИВОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ФОНЕТИЧНИХ ТЕРМІНІВ У ГАЛУЗІ МОРФОНОЛОГІЧНИХ ПРОЦЕСІВ

У статті представлені різні погляди та дослідження відомих мовознавців щодо позначення та закріплення фонетичних термінів у галузі морфології та морфологічних явищ.

Ключові слова: морфологія, морфема, морф, морфонема, субморф, морфологічне явище.

Проблема визначення морфології як окремого розділу мовознавства серед дослідників-лінгвістів завжди викликала багато дискусійних та перспективних питань. Зокрема, визначення самого терміна **морфологія** та віднесення тих чи інших явищ до **морфологічних процесів**.

Термін морфологія був запропонований російським філологом М.С. Трубецьким у 1929 р. Одним із засновників цього розділу був польський мовознавець І.О. Бодуен де Куртене. Морфологічними дослідженнями займалися прибічники Московської фонологічної школи, зокрема Р.І. Аванесов.

Морфологію розглядали: 1) як з'єднувальну ланку між фонологією і морфологією; 2) як проміжний рівень між фонологією і морфологією; 3) як самостійний, але не базовий рівень системи мови; 4) як частину граматики – „передморфологію», як вступ до морфології; 5) як частину морфології. Польський лінгвіст Є. Курилович вважає, що майже всі проблеми морфології належать до компетенції фонології, лише окремі – до морфології [5]. На думку французького мовознавця А. Мартіне, всі морфологічні проблеми повинні розглядатися в морфології. Отже, щоб визначити статус морфології в мовознавстві, необхідно з функціональної (динамічної) точки зору оцінити фонологію, морфеміку і морфологію.

Морфологія як самостійний розділ мовознавства вивчає: 1) фонемну будову морфів різних типів (кореневих, суфіксальних, префіксальних, флексійних), способи їх протиставлення і розрізнення; 2) правила сполучуваності морфем, тобто їх взаємоприспосовування, видозміни морфів (варіювання) при їх сполучуваності в морфемні ланцюжки (чергування фонем в тотожних морфах) при словозміні і словотворенні; 3) морфологічне чергування (морфонема) і різні явища на межі між морфемами (усічення, нарощення, суміщення, перехід наголосу) при їх сполучуваності як суміжні сигнали в процесі словозміни і словотворення.

Український мовознавець М.П. Кочерган у підручнику «Загальне мовознавство» подає таке визначення морфології – розділ мовознавства, який вивчає фонологічну структуру морфем і використання фонологічних відмінностей із морфологічною метою. У сучасному мовознавстві термін **морфологія** вживається в двох значеннях – вузькому і широкому.

Морфологія у вузькому значенні вивчає варіювання фонем у морфах однієї морфеми, тобто **чергування фонем**: *друг – дружній, страх – страшити, день – дня* тощо.

Морфологія у широкому значенні досліджує фонологічний склад морфем і способи їх розрізнення; видозміни морфем при їх сполучуваності в процесах формотворення і словотворення, тобто стикові зміни морфем [4].

Енциклопедія «Українська мова» за ред. В.М. Русанівського подає таке визначення терміну морфологія – розділ мовознавства, що сформувався на перетині морфології і фонології і вивчає закономірності функціонування морфологічно зумовлених фонологічних засобів. Об'єктом морфології є варіювання морфем і парадигматика її аломорфів, зокрема: 1) фонемна структура морфем; 2) комбінаторні зміни звуків, яким підлягають морфем і в окремих морфемосполуках;

3) звукові чергування, що виконують морфологічну функцію [7].

З виокремленням на початку 20-30-х рр. XX ст. морфологічної проблематики у самостійну галузь лінгвістики в мовознавчій літературі не вшує дискусія щодо доцільності й умотивованості

виділення особливих, тобто морфологічних одиниць. Одні дослідники (О.С. Ахманова, С.Б. Бернштейн, Г. Аронсон, О.С. Кубрякова, Е.О. Макаєв, Т.В. Попова, Л. Писарек) обстоюють думку, що морфології як ученню про закономірності фонологічної репрезентації морфем та їхніх рядів спеціальна одиниця не потрібна, оскільки в мовній онтології їй нічого не відповідає; усі випадки формального варіювання морфем можна відповідно описати в термінах альтернатив. Інші дослідники морфології (З. Харріс, Р. Ляковський, Д.С. Ворт, В.Г. Чурганова, В.В. Лопатін, В.Б. Касевич) обґрунтовують лінгвістичну реальність морфологічних одиниць – морфем і субморфів (або тільки субморфів), важливість їх для коректного опису тих мов, які характеризують

висока активність морфонологічних перетворень.

Сьогодні поняттям і терміном **морфонема** користуються представники різних лінгвістичних шкіл і напрямів, яким властиве різне бачення морфонології, неоднакове трактування її статусу, предмета і завдань. Сучасне мовознавство не має єдиного погляду щодо визначення терміна морфонема.

На думку польського дослідника Г.Улашина, морфонема – це фонема в семасіолого-морфологічній функції, тобто елементарна складова морфа, що зазнає чергування в межах морфеми. Послідовницею улашинських ідей була російська дослідниця В.Г.Чурганова, яка побудувала концепцію морфонеми як елементарної одиниці морфонології, а саме: морфонема – це одиниця, яка відображає єдність сильних і слабких фонем одного класу, трактованого як компонент реальної морфеми (морфа) [8].

Морфонема в трактуванні прихильників генеративного методу (М. Халле, Д.С. Ворта, Р. Лясковського, Т.В. Булигіної) є елементом глибинної (абстрактно-словникової) форми морфеми, з якої за допомогою відповідних правил можна утворити всі її поверхневі форми. У визначенні цього терміна польським лінгвістом Є. Куриловичем, морфонема – це надлишковий морф, про який можна вести мову лише у випадку подвійної фонологічної характеристики якоїсь граматичної категорії [5]

Український мовознавець В.О. Горпинич, окреслюючи поняття морфонеми, зробив подальші узагальнення, що морфонема – це ряд зумовлених акомодациєю морфонологічних явищ у морфах мотивуючих слів і дериватів, які формуються в певній словотвірній позиції. На думку мовознавця, морфонема складається з морфонів і може належати до одного з трьох класів – до кореневих, суфіксальних чи префіксальних морфем. За критерій такої класифікації слугує характер базової морфеми [1].

Відмінність підходів до трактування морфонеми має своїм наслідком розбіжності в окресленні інвентарю цього класу одиниць. У лінгвістів, орієнтованих при аналізі морфонологічних явищ на фонологічний рівень мови, а відтак і на фонологічну природу морфонеми, він майже збігається з інвентарем фонем. Так, В.Г. Чурганова виділяє – 43 морфонеми, а М.В. Попов – 39. У працях дослідників, що акцентують увагу на функціональній сутності морфем, кількість останніх визначається наявними в мові альтернативними рядами і значно перевищує кількість фонем.

Частина мовознавців обстоює думку, що морфонологія має рівневу структуру, й морфонема є одиницею її нижчого (сегментного, фонемного) рівня. Одиницею вищого рівня, того, що безпосередньо стикається з морфологічним, є субморф. Термін **субморф** як морфонологічне поняття запропонував Є. Курилович. Цим терміном він позначив такі елементи структури слова, як апофонію (чергування фонем), переміщення наголосу, різноманітні з'єднувальні голосні / приголосні фонем та їхні сполучення, що в усіх індоєвропейських мовах не мають самостійної морфологічної функції, а зумовлені суфіксами або префіксами [5]. Проте, надалі дослідник став уживати в цьому значенні терін морфонема.

Російський лінгвіст В.В. Лопатін визначає субморф як семантично несамостійну (адже дериваційне значення виражає морф у цілому) частину морфа, яка виявляє тільки формальну (морфонологічну) значущість. Наприклад, слова на зразок *камінь*, *кінець*, *огірок* вичленовують сегменти *інь*, *ець*, *ок*, подібно до того, як їх виділяють морфонологічно членовані лексеми *ступінь*, *кравець*, *чобіток*. Для морфонології несуттєво, що подібні елементи втратили співвіднесеність із планом змісту. Головне, що вони формально тотожні з тими елементами, які цю співвіднесеність зберегли. В.В.Лопатін пропонує класифікувати їх з урахуванням таких трьох критеріїв: а) функціонального: субморфи наявні не в усіх морфах морфеми, вони можуть обмежувати її сполучувальні можливості, а також визначати тип морфонологічної поведінки основи в актах словозміни і словотворення; б) формального: одні субморфи співвідносяться з питомими суфіксальними морфами, інші не співвідносяться (у такому разі вони часто відповідають запозиченим афіксам); в) критерію регулярності / іррегулярності [6].

Російська лінгвістка О.А. Земська відводить субморфу в морфологічній системі мови набагато скромнішу роль: це частини корневих морфем, які не мають у складі слова жодного значення, а лише збігаються з афіксальними морфемами своїми наборами фонем і різного типу чергуваннями [2].

По-іншому розв'язує цю проблему російський лінгвіст В.Б. Касевич: він вважає субморф єдиною одиницею морфонології. Під поняття субморфа можна, на думку дослідника, підвести будь-який перемінний (елізований, нарошений, що підлягає чергуванню) сегмент морфеми [3].

Енциклопедія «Українська мова» за ред. В.М. Русанівського подає таке визначення цим термінам.

Морфонема – ряд фонем, що замінюють одна одну в межах тієї ж морфеми і представлені в її *аломорфах*. Термін *морфонема* можна вважати унікальним, адже він носить абстрактний характер. Це пояснюється тим, що морфонема конкретно реалізується у вигляді фонем, що взаємно замінюються в морфемах при словозміні та словотворенні. **Субморф** – це сегмент слова, що формально (за фонетичним складом) тотожний окремому афіксальному морфові але позбавлений будь-якого значення. Субморф бере участь тільки у вираженні значення, співвідносного з певним морфом [7].

Морфонологічне варіювання є різновидом мовної варіативності. Воно виявляється в модифікації формальної (фонологічної) структури морфем при їх поєднанні в межах слова чи словоформи. **Морфонологічними явищами** називають такі фонологічні зміни, які виникають між морфемами, служать для їх взаємоприспосовування, сполучуваності і розмежування, а також маркують морфонологічні і семантичні відмінності морфем.

До морфонологічних явищ в українській мові відносять: *усічення* основи твірного слова перед твірним суфіксом (*синтаксис* – *синтаксичний*, *довгий* – *довший*); *нарошення* звуків на твірний суфікс, твірний префікс або твірну основу (*Тараща* – *таращанський*, *кіно* – *кіношник*); *суміщення* (накладання) морфем (*Омськ* – *омський*, *Черкаси* – *черкаський*); морфологічні чергування (*тексти* – *тече*, *котити* – *кочу*, *колихати* – *колише*) та *переміщення наголосу*, пов'язане з процесами словозміни, формотворення і словотворення (*помилка* – *помилки*; *кобза* – *кобзар* – *кобзарі*, *кобзарський* – *кобзарівський*) [1]. Проте питання морфонологічних засобів є дискусійним

Предмет вивчення морфонології є дуже перспективним, оскільки привертає увагу до нових проблем, передусім до проблем фонетичного чергування як додаткового способу вираження певного граматичного значення.

Функція морфонологічних явищ полягає в посиленні диференціації форм на морфологічному рівні. Наприклад, якщо проаналізувати чергування фонем у наступних словах: *вузький* – *вужчий*, *низький* – *нижчий*; *показати* – *покажчик*, *пекти* – *піч*; *лука* – *на луці*, *берег* – *на березі*, *луг* – *луже*, *день* – *дня*, *вогонь* – *вогню*; *рухати* – *рушу*, *крутити* – *кручу*, *возити* – *вожу*, стає очевидним, що чергування фонем є допоміжним засобом вираження таких граматичних значень, як ступінь порівняння, частинимовне категоріальне значення (дія – предметність), відмінкові значення та значення особи. Таким чином, наведені чергування не зумовлені фонетичним оточенням (хоча колись вони були фонетично зумовленими: виникли ще в доісторичний період як наслідок I та II палаталізацій і переходу передньоязикових приголосних у шиплячі перед [j]). Зумовлені фонологічним оточенням чергування не належать до морфонології. У сучасних мовах морфонологічні явища виявляються при зіставленні форм одного парадигматичного або словотвірного ряду: *укр.* *сіль*, *солі*, *солі*, *сіль*, *сіллю*, *солі*; *водити*, *воджу*, *водиш*; *рос.* *хочу*, *хочешь*, *хочет*, *хотим*, *хотите*, *хотят*; *укр.* *село* – *сільський*, *веселий* – *весілля*, *страх* – *страшний* – *страшити*, *сон* – *сонний* – *снитися*, *жати* – *женці* – *жнець*.

Вивчення лінгвістичної літератури свідчить про те, що не всі типи чергувань, які виконують морфологічну функцію, відносять до морфонології. Так, зокрема, не існує єдиного погляду щодо тих чергувань, які представляють внутрішню флексію, наприклад, *англ.* *foot* (*нога*) – *feet* (*ноги*), *tooth* (*зуб*) – *teeth* (*зуби*) тощо. Таким чином, на думку дослідників, цей тип чергування є єдиним засобом вираження граматичного значення числа. Відомо, що деякі мовознавці вважають, що морфонологія вивчає всі типи чергувань із морфологічним навантаженням (тобто, коли вони служать єдиним засобом граматичного розрізнення форм, і ті, які функціонують разом з іншими граматичними засобами – суфіксами, закінченнями тощо). Інші мовознавці розглядають лише ті чергування, які служать допоміжним засобом. Оскільки в останньому випадку чергування є основним і єдиним способом вираження граматичного значення числа, то, на думку прибічників другої точки зору, їх не можна віднести до морфонологічних явищ.

Дискусійним залишається і питання про належність до морфонологічних засобів наголосу (у мовах із нефіксованим і рухомим наголосом нерідко зміна граматичної форми слова за допомогою афікса чи флексії супроводжується зміною наголосу): *укр.* *земля* – *землі*, *молодий* – *молодь*; *рос.* *село* – *сільський*, *профессор* – *профессора* тощо.

Отже, аналіз українських фонетичних термінів у галузі морфонологічних процесів дає можливість зробити висновок, що сучасне мовознавство досі не має однозначної думки щодо трактування морфонологічних понять. Сучасні мовознавці не дійшли згоди стосовно приналежності деяких засобів до морфонологічних явищ української мови, зокрема, фонетичних чергувань та наголосу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горпинич В. О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфологія: [навч. посіб.] / В. О. Горпинич. – К.: Вища шк., 1999. – 207 с.
2. Земская Е. А. Современный русский язык. Словообразование. – М.: Просвещение, 1973. – 304 с.
3. Касевич В.Б. Морфология. / В.Б. Касевич. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1986. – 160 с.
4. Кочерган М.П. Загальне мовознавство: підручник, 3-тє видання / М.П. Кочерган. – К.: ВЦ «Академія», 2008. – 464 с.
5. Курилович Е. Очерки по лингвистике. Сборник статей. / Е.Курилович. – М.: Издательство иностранной литературы, 1962. – 456 с.
6. Лопатин В.В. Рождение слова: Неологизмы и окказиональные образования. Отв.ред.Н.Ю.Шведова. / В.В. Лопатин. Рождение слова: Неологизмы и окказиональные образования. – Москва: Издательство «Наука», 1973. – 150с.
7. Українська мова: Енциклопедія / В.М. Русанівський (голова ред. кол.); НАН України. Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні та ін. – вид. 3-тє, зі змінами і доп. – К.: Українська енциклопедія, 2007. – 856 с.
8. Чурганова В. Г. О предмете и понятиях фonomорфологии (морфологии) / В. Г. Чурганова // Изв. АН СССР. Серия литературы и языка. Т. 26. - № 4. - М.: Наука, 1967. - С. 363-373.

1. REFERENCES

2. Horpynych V. O. (2005). Suchasna ukrainska literaturna mova. Morfemika. Slovotvir.
3. Morfonolohiia [The modern Ukrainian literary language. Morfemika. Word formation. Morphonology]. Kyiv, Vyshcha shk., 207 p.
4. Zemskaja E. A. (1973). Sovremennyy russkiy yazyk. Slovoobrazovanie [Modern Russian. Word formation]. Moscow, Prosveshchenie, 304 p.
5. Kasevych V.B. (1986). Morfonolohiya [Morphology]. Leningrad, Leningr. Univer., 160 p.
6. Kocherhan M. P. (2008). Zahalne movoznavstvo [General Linguistics]. Kyiv, VTS Akademiia, 464 p.
7. Kurylovych E. (1962). Ocherky po lynchvystyke [Essays in Linguistics]. Moscow, Publ. ynostrannoi lyteratury, 456 p.
9. Lopatyn V.V. (1973). Rozhdenye slova. Neologizmy i okkazyonalnye obrazovaniya. [The birth of words]. Moscow, Nauka, 150p.
11. Rusanivskyi V.M. (2007). Ukrainska mova. Entsyklopediya [Ukrainian Language]. Kyiv, Ukr. entsyklopediya, 856 p.
12. Churhanova V. H. O predmete i poniatyakh fonomorfolohiy (morfonolohiy) [On the subject matter and concepts fonomorphology (morphology), 1967, no 4, pp. 363-373.
13. The article deals with different views and studies of famous linguists on marking and pinning phonetic terms in morphonology and morphonology phenomenon.
14. Key words: morphonology, morpheme, morph, morphoneme, submorph